

ÇAĞATAY DİLİNİN ETKİSİNDEKİ KIRGIZ DİLİ
KYRGYZ LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF CHAGHATAY
LANGUAGE

Seytbek İDİRİSOV*

Özet

Makalede XX. yüzyılın 20. yıllarından sonra Çin Halk Cumhuriyeti'nin Şıncan Uygur Özerk İlindeki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesindeki Kırgızların edebi dilinin başlangıcı ve Çağatay Dilinin etkisinden bahsedilmektedir. Kırgızistan'daki Kırgız Edebi Dilinin 1920'li yıllardaki arşiv materyalleri ile Çin'deki Kırgızlara ait arşiv materyalleri metinlerini kıyaslayacak grafik, imla ve gramer özellikleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Çin, Kırgız, Kazak, Uygur, Çağatay, dil, yazı, imla, gramer, arşiv, Kızıl-Su, özerk, bölge, ulus

Summary

The article discusses the formation of the literary language of the Kyrgyzs living in Kyzyl-Suu autonomous province of Shindzhan Uygur Autonomous Region of the People's Republic of China in the period after 1920s of the twentieth century and impact of Chagatai language on it. We have provided a comparative analysis based on graphic, spelling and grammatical peculiarities of archival materials on the Kyrgyz literary language of the 1920s in the Kyrgyz Republic and the early manuscripts of Chinese Kyrgyzs.

Key words: China, Kyrgyzstan, Kazak, Uyghur, Chagatai language, graphics, spelling, grammar, archives, Kyzyl-Suu, autonomy, district, region, nation.

Giriş

Edebi dilin varlığı o dili kullanan halkın kaderi ile yakından ilişkilidir. Bir dilin meydana gelmesi, kalıplaşması, gelişmesi araştırılırken o dili kullanan topluluğun tarihine, baştan geçirdikleri olaylara dikkat etmemek mümkün değildir. Bu, dil araştırmalarındaki önemli ilkelerdendir. Onun için ünlü Kırgız Bilim Adamı Bolot Yunusaliyev “Dilin tarihini bilmeden halk tarihini, halk tarihini bilmeden de dil tarihini bulmak mümkün değildir” der (1971: 6).

Kırgızların da diğer Türk halkları gibi, XX. yüzyılın başlarına kadar Çağatay Yazı Dilini kullandıkları, tarihi belgeler ve ilmi tespitlerle ortadadır.

* Kırgız Cumhuriyeti, Kırgız Milli Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Araştırma Görevlisi, Bişkek-Kırgızistan.

The researcher by the Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. Bishkek-Kyrgyzstan. E-mail: seyitbek.kg@gmail.com

Çağatay dili – XV. yüzyıldan XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar Orta Asya’da bütün Türk boyları, onların arasında tabii Kırgızların da müşterek kullandıkları yazı dilidir [1]. Ancak Çağataycanın “Klasik Devri” dediğimiz son dönemin (XVI-XIX) [2, 79-108] akabinde ortak edebî dili kullanan farklı Türk boylarının aydınları tarafından Çağatay dili farklı ağız özellikleri taşıyan karışık dilli metin özellikleri taşımaya başlamıştır. Fakat bu ayrılma konusu daha çok Kırgızca üzerine yoğunlaşınca ne yazık ki birçok bilim adamının ortak görüşe gelemediklerini de burada belirtmek gerekir. Bizim incelemelerimizin sonucunda Kırgızca dediğimiz XVII. yüzyıldan sonraki metinler Çağataycadan ne kadar farklılık arz etse de, bir taraftan tam olarak ayrılamamış, diğer taraftan da Kırgızcanın o zamanki yerli ağız dili özellikleri karışık bir şekilde metinlerde yer aldığı görülmektedir.

XVII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay dilinin özelliklerini taşıyan Arap alfabesindeki Kırgızca el yazısı metinler şimdiki Kırgızistan’ın bir çok bölgelerinde bilim adamları tarafından bulunmuştur. Kırgızca el yazısı metinleri 1930’lu yıllarda E. Tenişev Güney Kırgızistan’da [3, 38], A. Niyallo Pamirde (Afganistan sınırı) gördüklerini kaydeder [4, 5]. 1950-1960’lı yıllarda Kırgızca el yazısı metinleri bilim adamlarından C. Şükürov toplamıştır [5, 69-72] Daha sonra bu alanda incelemeleri K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliyev [6] ve H. K. Karasayevler [7, 73-79] yapmışlardır.

Ünlü bilim adamı Salıcan Cigitov XX. yy. başlarına kadar Arap alfabesinde Kırgızca eserler ortaya koyan o zamanın aydınlarını şu şekilde sıralar: Moldo Niyaz (1822-1896), Togolok Moldo (1860-1942), Moldo Kılıç (1866-1917), Osmonalı Sıdıkov (1875-1940), Aldaş Moldo (1876-1930), Belek Soltonoyev (1878-1938), Isak Şaybekov (1880-1957), İşenalı Arabayev (1882-1930), Ismayıl Sarıbayev (1870-1932), Nur Moldo, Moldo Kalbek Musa uulu vb.

1871’lere geldiğimizde Rus Çarlığı Türkistan’daki hakimiyetini genişletmeye çalışırken, neticede Çin Hanedanlığı ile yaptığı 1882’deki “ile Antlaşması” nedeniyle 1884’de bu iki ülke sınırları netleşmiş, sonuçta Kırgızların bir kısmı Rus Çarlığına, bir kısmı da Çin’e bağlanmıştır [8, 549]. İşte bu tarihi olay iki farklı coğrafyada Kırgız Edebi Dilinin meydana gelmesine neden olmuştur.

XX. yy. başlarında Çin’deki ilk Kırgız şairleri ise Babık Moldo, Beçel, Aamat Ismanalı, Mambet Kuluş, İbray Mambet, Kuranalı, Akcol, Kadir Muratalı, Abdırakman Cusup, Abdıkadir Moldo vs. Arap harfli Kırgız Yazısını kullanmışlar ve bu yazıda kendi eserlerini ortaya koymuşlardır [9, 26]. Fakat maalesef bunların el yazısı eserleri bugüne ulaşmadığından

onların kullandıkları yazmaların dil özelliklerinden net olarak söz etmelmükün değildir. Buna rağmen onların, Kırgızistan'daki Arap harfli Kırgız yazısıyla eserler veren Moldo Niyaz, Osmonalı Sıdıkov gibi Kırgız şair ve aydınlarının eser verdikleri yazıyı ve dili kullandıklarına şüphe yoktur... Onun için ilk zamanlarda, yani XX. yy'ın 30'lu yıllarına kadar iki farklı coğrafyadaki Kırgız Edebî Dilinin hemen hemen aynı şekilde Çağatay Dilinin özelliklerini taşıdığını söyleyebiliriz ve bunun örneklerini aşağıda mukayeseli bir şekilde göstermeye çalışacağız.

Grafik Özellikleri:

X.yy'dan itibaren Müslüman olan Türk Halkları Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Arami kökenli Arap alfabesi, Türk Halklarının dilinin gereği gibi yazıya dökülmesini hiçbir zaman sağlayamamıştır. 28 harfli bu alfabe ünsüzler sistemine dayalıdır. Ünlü olarak “ı” /elif/ harfi vardır. Arap alfabesinde bulunmayan /p/, /ç/, /ñ/ seslerini karşılamak için ise İranlılar ve Türkler “پ” /p/, “چ” /ç/, “نک” /ng/ veya “ئ” /ñ/ harflerini eklemişlerdir.

Orta Asya'daki diğer Türk halkları gibi Kırgızların da bu alfabeyi kullandıklarını biliyoruz. Ekim devrimine kadar medreselerde tahsil görmüş o zamanın aydınlarına, Kuzey Kırgızları “moldo”, Güney Kırgızları da “mollo” demişler. Mollalar Arap yazısını öğrenerek kendi ana dilinde de yazı yazmaya çalışmışlar. Ancak, “Okuma yazmayı bilen o dönemin aydınları Arap, Fars dilinden giren ödünç kelimeleri Arap ve Fars dilinin imlasına göre yazmışlar. Türkçe kelimeleri ise “Çağatay yazı dilinin imlasına göre yazmışlar” [10] görüşünü bu sahada çalışan bilim adamlarının hemen hemen hepsi söylemişlerdir.

XIV. yy'dan itibaren Türkistan'da yaşayan Türk halkları Çağatay yazı dilinde eserler vermişlerdir. İlk dönemlerde yazı dilinin ortak olmasından şüphe edilmemektedir. Ancak XIX. yy'dan itibaren bir yandan kendi geleneğini devam ettiren bu yazı dilinin yanında diğer taraftan her lehçenin kendi yazı dilini ortaya koymaya çalıştığını görmek mümkündür. Örnek olarak XX. yüzyılın başlarına ait İşenalı Arabayev'in “Alipbe” (Elifba) kitabındaki [11], “Erkin Too” (Özgür Dağ) gazetesinin ilk sayılarındaki [12] ve 1930'lu yıllara ait Çin'deki Kırgızlara ait olan bazı el yazısı arşiv belgelerin fotokopilerini kıyas ederek dil özelliklerini incelemeye çalışacağız. Örnekler asıl metinden alınarak, /Arapça orijinali/, /transkripsiyonu/, /Türkiye Türkçesindeki anlamı/, /kaynak göstergesi/ olarak gösterilmiştir. Ünlü seslerin farklı yazıldığı ve okunduğu için kelime başında, ortasında ve sonunda örnekleri gösterilmeye çalışıldı.

A. Ünlü sesler: ۱ /a/, ۱ /ā/, ى /ı/, /i/, ۵ (e), ۵ /o/, /ö/, ۇ /u/, /ü/

1) “ا” /a/, “آ” /ā/: /a/ sesi için hemen hemen bütün el yazısı metinlerde “ا” /elif/ harfi kullanılmıştır, fakat Çin’deki Kırgızların bazı el yazısı belgelerinde kelime başında نا (hemze) ile “ا” /elif/ harfini beraber kullandıklarını görmek mümkündür. **Kelime başında:** آر (ār – her, İA. 7), آلا (āla, İA. 8), آرال (āral – ada, İA. 8), آراسینان (ārasıman – arasından, ET. 1.), آز (āz – az, ET. 1.), آلب (ālīb – alıp, al- ET. 1.), اینیڭ (ayınıñ – ayının, CÖ. 4), آلساق (alsaq – alırsak, al- KK. 16), آذر (azır – şimdi, MA. 6), آجزلق (acızlık – acizlik, ÖA. 5). **Kelime içerisinde:** دالدا (dalda – gölge, İA. 8), دارا (dara – geçit), آداش (ādaş – adaş, İA. 9), مايرام (mayram – bayram, ET. 1.), قالك (qalkı – halk, ET. 1.), قزमत (qızmat – hizmet, ET. 1.), جارلق (carlık – yarlık, CÖ. 2), ويلايه تليك (vilayetlik – vilayete ait, KK. 2), قالوۇ (qaluu – kalmak, kal- MA. 5), سالماق (salmaq – ağırlık, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** سارالا (sarala – sarışın, İA. 10), آرا (āra – testere, İA. 7), باسما (basma – matba, ET. 1.), آلدینا (āldına – önüne, ET. 1.), مايداندا (maydanında – meydanında, ET. 1.), نە تيچادا (netiycada – neticede, CÖ. 9), ئويوشماغا (uyuşmağa – kuruma, KK. 7), ئوباقىتدا (ubaqıtıda – vakitte, MA. 4), قالغانلارلارغا (qalğanlarığa – kalanlarına, ÖA. 5).

2) “ه” /e/: **Kelime başında** “ا” /elif/ harfine “ه” /he/ harfiyle birleşerek “اه” /e/ sesi yapılmıştır. Kelime başında: اه ل (el – halk, İA. 28), اه رته (erte – yarım, İA. 28), اه ر (er – yiğit, İA. 28), اه ركين توو (Erkin Too – Hür Dağ, ET. 1.), اه لگه (elge – halka, ET. 1.), اه مگه ك (emgek – emek, ET. 1.). Çin’deki Kırgızlar’ın ilk bazı el yazısı metinlerinde kelime başında sadece “ه” /e/ harfi kullanılmış, bazılarında ise “ه” /hemzeli e/ harfi kullanılmıştır: ه نه مواللیری (emvalliri – malını, KK. 20). Kelime içerisinde ve kelime sonunda esasen “ه” /e/ şekli kullanılmıştır. **Kelime içerisinde:** شه ر (şer – kahraman, İA. 28), ته ز (tez – çabuk, İA. 28), جه ر (cer – yer, İA. 28), مامله كه ت (mamleket – memleket, ET. 1.), كه ده ي (kedey – fakir, ET. 1.), نه گز (tegiz – düz, ET. 1.), مە ن (men – ben, MA. 10), براميز (beramız – veririz, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** جه به (cebe – yağ oku, İA. 28), به ه (bee – dişi at, İA. 28), اه نه (ene – anne, İA. 28), جه رگه (cerge – yere, ET. 1.), كه لبه (kelbe – gelme, gel- ET. 1.), اه چه (eçe – abla, ET. 1.), بريشگه (berişge – vermeye, ver- CÖ. 9), كه لسه (kelse – gelirse, gel- KK. 24), ئويۇمده (üyümde – evimde, MA. 6), عريضة (‘aride – dilekçe, ÖA. 2).

3) “ى” /i/: /i/ sesi için kelime başında bazen sadece “ا” /elif/ harfi kullanılmış, bazen “اي” /elif/, /ye/ harfleri beraber /i/ sesi için kullanılmıştır.

Kelime başında: اقلاستق (ıqlastıq – ihlaslı, ET. 1.), ایرداب (ırdab, ırda – şiir söylemeye, ET. 1.), اقتصادی (ıqtısadı – iktisadı, KK. 15). Kelime içerisinde ve sonunda sadece “ی” /y/ harfi kullanılmıştır. Çağatay diline ait olduğu gibi, /i/ sesi bazı kalın ünlülerin arasında yazılmadan okunmuş. **Kelime içerisinde:** جیراق (cırlıq – yılkıcılı, İA. 21), جیرم (cırim – adet, İA. 21), چیراق (çırağ – mum, İA. 21), قزاق (qaraq – karanlık, ET. 1.), قزىل (qızı – kırmızı, MA. 2), سۇرانىش (suranış, sura- – rica, sor- MA. 2), جىلى (cılı – yılı, CÖ. 4), قىلامىز (qılamız – kılız, KK. 3), جارتى (cartı – yarım, İA. 21), دانچى (dançı – çiftçi, İA. 21), سارى (sarı, İA. 21), جىلى (cılı – yılı, CÖ. 4; MA. 4), جىلى (cılı – yılı, CÖ. 4; MA. 4), ئۇيۇشمەسى (uyuşması – kurumu, KK. 2), تۇرالى (turalı – hakkında, ÖA. 6).

4) /i:/ /i/ ünlüsü ince olduğu için, kelime başında bazen “ا” /elif/, bazen “ي” /y/ harfine mutlaka “ ’ ” /hemze/ konmuştur. **Kelime başında:** ئىدىم (idim, MA. 5), ئىش (iş, KK. 13), ئىختىرام (ihtiram, CÖ. 10), ئىلىك (ilik – elli, ÖA. 4). Kelime içerisindeki “ي” /y/ sesinin /i/ olarak okunması için kelime başında ne tür ünsüz ses gelirse gelsin onunla beraber “ ’ ” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler ardarda gelen kelimelerde /i/ sesine her hangi bir işaret konmamıştır. **Kelime içerisinde:** ئىمىن (irim – kurum, İA. 27), مىنىب (minib – binip, bin- ET. 1.), بىر (bir, ET. 1.), ئىختىرام (ihtiram, CÖ. 10). Çin'deki Kırgızların ilk el yazısı belgelerde kelime başında ‘ (hemze) konmadan da yazılmıştır: تەمىن (ta'min – temin, KK. 10), كەچىرىشتە (keçirışte – geçinmekte, geçin- MA. 7), مىكتىب (miktib – mektep, ÖA. 2). **Kelime sonunda:** ئىرى (iri – büyük, İA. 27), تەرى (teri – deri, ET. 1.), دىندى (dindi – dini, ET. 1.), جىبە رىلدى (ciberildi, ciber- – gönderildi, gönder- CÖ. 6), نەرسىلەرنى (nersilerni – şeylerini, KK. 20), خۇسۇسە كى (hususdeki – hususdaki, ÖA. 2).

5) /o:/ /o/: Kelime başında “ا” /elif/ harfi ile “و” /vav/ harfi birlikte “او” /o/ sesini bildirir. **Kelime başında:** اور (or, or- – biç, biç- İA. 27), اوڭ (oñ – sağ, İA. 26), اوبو (oboo – hava, İA. 15), اوكتەبر (oktebr – kasım, ET. 1.), اولتۇر (oltur, oltur- – otur, otur- ET. 1.), اوۋول (oşol – o, ET. 1.), اونىڭ (onñ – onun, CÖ. 9), اوۋوقچىلارنىڭ (oquuçılarnıñ – öğrencilerin, KK. 5), ой (oy – düşünce, ÖA. 8). /o/ ünlüsü Çin'deki Kırgızların bazı ilk el yazısı belgelerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /vav/ harfi ile gösterilen şekli de vardır. وقوش (oquş, oqu- – okumak, oku- MA. 9). Kelime içerisinde ve kelime sonunda sadece “و” /vav/ harfi kullanılmıştır. **Kelime içerisinde:** تور (tor – ağ, İA. 27), بوشون (boşon- – serbes kal-, İA.

15), موبنۇنا (moynuna – boynuna, ET. 1.), توڭكورۇش (toñkoruş – devrim, ET. 1.), قولو (kolo – bronz, İA. 14), بولغوندى (bolgondo, bol- – olduĝunda, ol- CÖ. 7), توغرسيدا (toğrısida – hakkında, KK. 6), بولۇب (bolub, bol- – olup, ol- MA. 11; ÖA. 5). **Kelime sonunda:** قولقو (kolqo – damak, İA. 14), دولونى (dolono – ağaç türü, İA. 13), (tono- – soy-, İA. 13), مولدى (moldo – molla, ET. 1.), قوجو (qoco – hoca, ET. 1.), بولغوندى (bolgondo, bol- – olduĝunda, ol- CÖ. 7), بولسو (bolso, bol- – olsa, ol- MA. 10).

6) /u:/ harfi ile “ۇ” /zammalı vav/ harfi yan yana gelerek “ۇ” /u/ sesi ortaya konmuştur. **Kelime başında:** اۇر (ur- – vur-, İA. 16), اۇرۇۇ (uruu – soy, İA. 16), اۇچقۇچ (uçquç – pilot, İA. 18), اولۇۇ (uluu, ET. 1), اولۇت (ulut – millet, ET-1: 2), اويۇشمە (uyuşme – kurum, ÖA. 12). /u/ ünlüsü Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı eserlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “ۇ” /zammalı vav/ harfi ile gösterilen şekline rastlamak mümkündür. اۇچرىن (uçrın – anın, CÖ. 8), اويۇشمە سى (uyuşması – kurumu, KK. 2), اۇباقىتدا (ubaqıtta – vakitte, MA. 4). Kelime içerisinde ve kelime sonunda sadece “ۇ” /zammalı vav/ harfi kullanılmıştır.

Kelime içerisinde: قۇر (qur- – kur-, İA. 16), تۇر (tur- – kalk-, İA. 16), بۇل (bul – bu, İA. 16), تۇۇلۇب (tuulub, tuul- – doğulup, doğ- ET. 1.), بۇزۇق (buzuq – bozuk, ET. 1.), معلوم (ma’lum – belli, CÖ. 5), اوقۇچىلارنىڭ (oquçılarnıñ – öğrencilerin, KK. 5), تۇرماقتا (turmaqta, tur- – durmakta, dur- MA. 8), بول (bul – bu, ÖA. 4). **Kelime sonunda:** دۇۇ (duu – gürültü, İA. 16), شۇرۇ (şuru – kölye, İA. 16), بۇۇ (buu – buhar, İA. 16), اويۇتقۇ (uyutqu – maya, ET. 1.), تولتۇردۇ (tolturdu, toltur- – doldurdu, doldur-ET. 1.), بولدى (boldu, bol- – oldu, ol- ET. 1.), تورولۇ (turulu – hakkında, CÖ. 10), بو (bu, KK. 6), اۇلۇچات (ulu çat, MA. 5), اغارتۇ (agartu – ağarmak (burada “eğitim” anlamında), ÖA. 12).

7) /ö:/ harfi ile “و” /elif/ harfi ile و (vav) harfi birleşerek bunlara mutlaka ‘ (hemze) konulur. **Kelime başında:** اۇر (ör – yüksek, İA. 27), اۇڭۇ (öñü – rengi, İA. 27), اۇمۇر (ömür, İA. 27), اولۇمدىن (ölümdün – ölümün, ET. 1.), اوز (öz, ET-1: 2). Ancak bazı kelimelerde “و” /hemze/ konmadan, sadece “او” /elif vav/ harfleri ile belirlendiğini de görmek mümkündür. اوزونىندە (özünında – kendisinin de, ÖA. 7). /ö/ ünlüsü Çin’deki Kırgızlar’ın ilk bazı el yazması metinlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /hemzeli vav/ harfi şeklinde de görmek mümkündür. اۆزلىرىنىڭ (özlirniñ – kendilerinin, KK. 3), اۆتو (ötö – çok, MA. 7). Kelime içerisinde “و” /vav/ harfinin /ö/ olarak okunması için kelime başında hangi ünsüz harf gelirse gelsin yanına “و” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler

yanyana gelen kelimelerde /ö/ sesini bildiren her hangi bir işaret konmadan yazılmıştır. **Kelime içerisinde:** تور (tör – en yukarı taraf, İA. 27), جون (cön – dokunma, İA. 27), دوڭ (döñ – küçük tepe, İA. 27), اونور (önör – hüner, ET-1: 2), كوز (köz – göz, ET-1: 3), كوب (köb – çok, CÖ. 9), ئوتومز (ötömis – geçeriz, KK. 9), توموندقده (tömöndükde – hürmetle, MA. 13), كورولوب (körülüb – görülüp, ÖA. 4). **Kelime sonunda:** تولو (tölö- – öde-, İA. 27), دوڭو (döñö – tepeye, İA. 27), كۇنگو (küngö – güne, ET-1: 2), وتو (ötö – çok, MA. 7).

8) “و” /ü:/ /ü/ ünlüsü de ince olduğundan, kelime başında “و” /elif/ harfi ile “و” /zammalı vav/ harfi yanyana gelerek bunlara mutlaka “” /hemze/ konmuştur. **Kelime başında:** اور (ür- – havla-, İA. 27), اونو (ünü – sesi, İA. 27), اوموت (ümüt – ümit, İA. 27), اوچون (üçün – için, ET-1: 2), اوچون (üçün – için, ÖA. 2). /ü/ ünlüsü Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde Çağatay yazısındaki gibi kelime başında sadece “و” /zammalı vav/ harfi ile yazılan şeklini de görmek mümkündür. اولگورتوب (ülgürtüp, ülgürt- – yetiştirip, yetiştir- CÖ. 8). Bazı metinlerde kelime başında “و” /elif/ harfi kullanılmadan sadece “و” /hemzeli vav/ harfi ile yazılan şeklini de görmek mümkündür. اوچون (üçün – için, KK. 20), ئوي (üy – ev, MA. 12). Kelime içerisindeki “و” /vav/ harfinin /ü/ olarak okunması için kelime başında ne tür ünsüz ses gelirse gelsin yanına “” /hemze/ konmuştur. Bununla beraber Çağatay dilindeki gibi ince ünsüzler yan yana gelen kelimelerde /ü/ sesini bildiren her hangi bir işaret konmadan yazılmıştır. **Kelime içerisinde:** تور (tür – tür, İA. 27), چون (cün – tüy, İA. 27), كؤلومسوروب (külümsüröb, külümsürö- – gülümseyerek, gülümse- ET-1: 3), كورون (körün-, – görün-, ET-1: 3), اوچون (üçün – için, CÖ. 6), اوچون (üçün – için, KK. 20), توسه ندوروش (tüşendürüş, tüşendür- – anlatmak, anlat- KK. 25), ئويۇمده (üyümde – evimde, MA. 6), حكومتدين (hükümetdin – hükümetin, ÖA. 6). **Kelime sonunda:** سورۇو (sürüü – sürmek, İA. 27), اوزۇمدو (üzümdü – üzümü, İA. 27), كوندو (küdü – günü, ET-1: 3), تولو (türlü, CÖ. 6).

B. Ünsüz sesler: “ب” /b/, “پ” /p/, “ت” /t/, “ج” /c/, “خ” /ħ/, “د” /d/, “ر” /r/, “ز” /z/, “س” /s/, “ش” /ʃ/, “چ” /ç/, “غ” /ğ/, “ف” /f/, “ق” /q/, “ك” /k/, “ل” /l/, “م” /m/, “ن” /n/, “گ” /g/, “و” /v/, “ئ” veya “ڭ” /ñ/. Moldo Kılıç, Moldo Niyaz ve Osmonalı Sıdık uulu’nun eserlerinde kullanılan aşağıdaki harfler Eşenalı Arabaev tarafından hazırlanan ilk alfabe kitabında ve Erkin Too gazetesinde kullanılmamıştır, fakat Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde kullanıldığını görürüz: “و” /v/, “ح” /ħ/, “ص” /ʃ/, “ذ” /d/, “ز” /z/, “ط” /t/, “ظ” /z/, “ع” /ʕ/, “ه” /h/.

1) /b/ “ب” (boşon – serbes ol-, İA. 15), ساب (sab – saf, İA. 15), به له گى (belegi – hediyesi, ET-1: 3), بار (bar – var-, ET-1: 3), بيله ن (bilen, bil- – bilen-, bil- CÖ. 5; KK. 3), بلندوردوك (bilindürdük, bilindür- – bildirdik, bildir- KK. 7), باشقا (başqa, MA. 6), براميز (beramız, ber- – veririz, ver- ÖA. 2).

2) /c/ “ج” (can, İA. 17), اولجو (olco – ganimet, İA. 17), جايناب (caynab, cay- – yayılıp, yayıl- ET-1: 3), جوروك (cürök – yürek, ET-1: 3), جيبيريلدى (ciberildi, ciber- – gönderildi, gönder- CÖ. 6), ناجز (aciz, KK. 5), جان (can, MA. 7), جارم (carım – yarım, ÖA. 3). Çin’deki Kırgızların metinlerinde Çağatay dilindeki gibi bazı kelimelerde “ج” /c/ > “ي” /y/ değişmesi olmuştur: يازپ (yazıp, yaz- CÖ. 5), يتپ (yetip, yet- KK. 18), يورگوزوب (yurguzub, yurguz- – yürütüp, yürüt- KK. 21), ياخشى (yağşı – iyi, CÖ. 9).

3) /g/ sesinin kalın “غ” /ğ/ ve ince “گ” /g/ şekli kullanılmıştır. آغا (ağa – ağa, İA. 22), جورغو (corgo – yorga, İA. 22), اه گن (egin – tohum, İA. 30), سه گز (segiz – sekiz, İA. 30), گه زت (gezit – gazete, ET-1: 1), تۈزگون (tüzgön, түz- – hazırlayan, hazır- ET-1: 3), كۈرغان (kurgan, kur- – yapan, yap- ET-1: 3), قرغز (kırgız, ET-1: 3), به رگه ن (bergen, ber- – veren, ver- CÖ. 5), بولغوندى (bolğondo, bol- – olduğunda, ol- CÖ. 7), توغرسيدا (toğrısıda – hakkında, KK. 6), تۈرغان (turğan, tur- – duran, dur- MA. 6), قالغانلریغه (qalğanlarığa – kalanlarına, ÖA. 5).

4) /k/ sesinin kalın “ق” /q/ ve ince “ک” /k/ şekli kullanılmıştır. که لن (kelin – gelin, İA. 29), که م (kem – eksik, İA. 29), قول (kol – el, İA. 14), تالقان (talkan, İA. 14), قىزل (kızıl – kırmızı, ET-1: 3), قول (kol – el, ET-1: 3), کۈچ (küç – güç, ET-1: 3), گه زی (kezi – anı, ET-1: 3), قىلاميز (kılamız – kılız, kıl- CÖ. 5), که نسیزده ر (ekensizder – öyleymişsiniz, CÖ. 6), تۈمەندیکچه (tömendikiçe – hürmetle, KK. 8), ۇباقیتدا (ubakitda – vakitde, MA. 4), که چریشته (keçirişte, keçir- – geçinmekte, geçin- MA. 7), قزاق (qazaq, ÖA. 12), کورولوب (körülüb, körül- – görülüp, görül- ÖA. 4).

5) /h/ “خ” (hoquktu – hukuku, ET-1: 2), تاريخ (tarix – tarih, ET-1: 2), ياخشى (yağşı – iyi, CÖ. 9), خلقلار (halklar – halklar, KK. 25), خصوصده (hususdeki – hususdeki, ÖA. 2).

6) /ñ/ “ڭ” (tañ – tan, İA. 25), مۇڭ (muñ – hüznün, İA. 25), جاڭى (cañı – yeni, ET-1: 3), قاراڭغى (qarañğı – karanlık, ET-1: 3), اينىڭ (ayımñ – ayımın, CÖ. 4), ئۆزلىرىنىڭ (özliřniñ – kendilerinin, KK. 3), شە نجاڭ (Şencañ, MA. 1). Çin’deki Kırgızların ilk yazma metinlerinde nazal /ñ/ harfinin Çağatay yazısındaki gibi şekli de görülür. شونىڭ (şuning/şunıñ) – şunun, ÖA. 9).

7) /p/ “پ” (topu – takke, İA. 32), چاپان (çapan – cübbe, İA. 32), كاپيتاليس (kapitalis, ET-1: 1), پاتىيا (partiya – parti, ET-1: 1), پۇل (pul – para, ET-1: 1), ۈلگۈرتۈپ (ülgürtüp, ülgürt- – yetiştirip, yetiştir- CÖ. 8), سىتىپ (sıtıp, sıt- – satıp, sat- KK. 21). Aynı zamanda /p/ > /b/ değişmesi de olmuştur: اليب (alıb, al- ET. 1.), ايرداب (ırdab, ırda- – şiir söylemek, ET. 1), كۆب (köb – çok, CÖ. 9), بولۇپ (bolub – olup, MA. 11; ÖA. 5), كۆرۈلۈپ (körüülübi körül- – görülüüp, görül- ÖA. 4), تۈزۈپ (tüzüb, tüz- – düzenleyip, düzenle- ÖA. 3), تارتىپ (tartib – düzen, ET-1: 3). Çin’deki Kırgızların ilk el yazısı metinlerinde /p/ > /f/ değişmesi de olmuştur: كوروف (köruf, kör- – görüp, gör- ÖA. 11)

8) /s/ “س” (siñdi – kız kardeş, İA. 32), سوقور (soqur – kör, İA. 33), كه (sayasi – siyasi, ET-1: 3), سلب (salıb – salıp, sal- ET-1: 3), سۇرانش (ekensizder – öyleymişsiniz, CÖ. 6), سز (siz, KK. 6), سۇرانىش (suranış, suran- – rica etmek, MA. 2), سالماق (salmaq – ağırlık, ÖA. 2).

9) /t/ “ت” (tebetey – kızların baş giysisi, İA. 32), تاقييا (taqiya – kızların baş giysisi, İA. 32), تۈبكۈ (tübku – esas, ET-1: 3), تۈرلۈ (türlü, CÖ. 6), تۈرەن (tüşendürüş, tüşendür- – anlat-, KK. 25), تۈرەن (turgan, tur- – duran, dur MA. 6), تۈزۈپ (tüzüb, tüz- – hazırlayıp, ÖA. 3).

10) /z/ “ز” (āz, İA. 23), قارز (qarız – borç, İA. 23), زامان (zaman, ET-1: 3), آزييا (Āziya, ET-1: 4), قىلامىز (kılamız – kılız, kıl- CÖ. 5), مزمونىگه (mazmunige – muhtevasına, KK. 8), قىزماق (kızmatqa – göreve, MA. 5), اجىزلىق (acızlık – acizlik, ÖA. 5).

11) /v/ sesi “ۆ” /v/, “و” /v/ şeklinde kullanılmıştır: دوۋال (duval – duvar, İA. 19), اوۋال (uval – ayıp, İA. 19), فاتىۋا (fatıva – fetva, ET. 1.), ۋاسىياتارى (vasiyattarı – vasiyetleri, ET-1: 2), چارۋا (çarva – çiftlik faaliyetleri, ET-1: 2), نوۋە تلىك (novetlik – nöbetlik, CÖ. 5), جواب (cevab, KK. 7), اۋالدار (avaldar – ahvallar, MA. 8), ولايت (vilayet, ÖA. 1).

12) /f/ “ف” (Fergana, ET-1: 3), شەنجىگۈ (Şenciñfu, CÖ. 1), نفر (nafar – öğrenci, KK. 11), كوروف (köruf, kör- – görüp, gör- ÖA. 11).

13) /d/ “د” (dara – ayrı, İA. 7), دالدال (daldal – gölge, İA. 7), دەب (deb – diye, ET-1: 1), دەكەبر (dekebr – aralık, ET-1:4), دەمەك (demek, CÖ. 9), قایدە (qayida – kaide, KK. 11), ادام (adam, MA. 6), بوتادور (bütadur, büt- – bitecektir, bit- ÖA. 3).

14) /t/ “ر” (ādir – tepe üstü, İA. 7), آرا (āra – testere, İA. 7), تۈركۈستان (Turkustan – Türkistan, ET-1: 2), جووبكەر (coobker – sorumlu, ET-1: 1), ياردام (yardam – yardım, CÖ. 9), راسخودلىرىن (rašodlirnin – harcamalarının, KK. 5), رۇقسات (ruqsat – ruhsat, MA. 13), رائس (rais – reis, ÖA. 10).

15) توڭكورۇش (toñkoruş – devrim, ET-1: 1), آش /š/: آش (āş, İA. 9), آشار (āşar – yardımlaşma, İA. 9), قوشچۇ (qoşçu – çiftçi, ET-1: 1), ياخشى (yağış – iyi, CÖ. 9), قەشقەر (Qaşqar, KK. 2), بەرىشلارنى (berişlarını, ber- vermelerini, ver- MA. 13), سوراشقا (suraşqa, sura – sormaya, sor- ÖA. 6).

16) آدال /l/: آدال (ādal – helal, İA. 8), آلار (ālar – onlar, İA. 8), جل (cıl – yıl, ET-1: 1), له نین (Lenin, ET-1: 2), الیب (alıb, al- CÖ. 6), ویلايه تلیک (vilayetlik, KK. 2), ساقللغمام (saqılığımam – sağlığımdan, MA. 11), قلیب (kılıb, kıl- – yapıp, yap- ÖA. 9).

17) مۇرۇت /m/: مۇرۇت (murut – bıyık, İA. 20), ماشاق (maşaq – buğday başı, İA. 20), مايرام (mayram – bayram, ET-1: 2), مه ه نه ت (meenet – emek, ET-1: 2), معلوم (ma'lum, CÖ. 5), مزمنیگه (mazmunıge – muhtevasına, KK. 8), مومکون (mümkün, MA. 12), معاوین (mu'avin, ÖA. 13).

18) نارن /n/: نارن (Narın, İA. 13), نان (nan – ekmek, İA. 13), مه ن (men, ET-1: 2), منتب (mintib – şöyle, ET-1:2), به رگه ن (bergen, ber- – veren, ver- CÖ. 5), نازار (nazar, ÖA. 10), نازار (nazar, MA. 11), نازار (nazar, MA. 11), نفر (nafar – öğrenci, KK. 11).

19) چاچ /ç/: چاچ (çaç – saç, İA. 18), آزرنچا (āzırınça – şimdilik, ET-1: 1), قزماچی (Kızmatçı, ET-1: 1), اوچون (üçün, CÖ. 6), بویونچه (boyunça, KK. 11), جازۇچۇ (cazuuçu – yazar, MA. 14), چاره (çare, ÖA. 6).

İmla Özellikleri

Arap alfabesindeki ilk el yazısı Kırgızca metinlerde imla yönünden bir taraftan Çağatay dilinin özelliklerini taşıırken, diğer taraftan yerli ağızların yazıdaki yansımalarını da görmek mümkündür. Tabi 1916'dan yani Ekim Devriminden sonra Rusça ve diğer yabancı dillerden alıntı kelimelerin yazıdaki özellikleri çoğunluk arzeder. Çin'deki Kırgızların yazılarında ise Uygurca, Moğolca ve Çince kelimelerin etkileri görülmektedir. İmla özelliklerini göstermeye çalıştığımız bu bölümde örnekler /Kaynak göstergesi/, /transkripsiyon/, /Kırgız Dilindeki yazılış şekli/, /Türkiye Türkçesindeki yazılış şekli/ olarak gösterildi.

A. Ses yönünden değişikliğe uğrayan kelimeler:

İA.: özine – KT. özünö (TT. kendisine), ençiktü – KT. ençilüü (TT. kendine ait), kiteb – KT. kitep (TT. kitap), keñeş hukumatı – KT. keñeş ökümetü (TT. Sovyetler Hükümeti), kemunus partiyası – KT. kommunist partiyası (TT. komunist partisi), çaab – KT. çaap (TT. mağlub etmek), berib – KT. berip (TT. verip), özünçe – KT. özünçö (TT. ayrı), Turkistendegi – KT. Türkstandağı (TT. Türkistan'daki), cüzünde – KT. cüzündö (TT. yönünde), sual – KT. sobol (TT. suval, soru), cobop – KT. coop (TT.

cevap), kilingen – KT. kelingen (TT. gelinen), heçkim – KT. eç kim (TT. hiç kimse), türük – KT., TT. türk, köb – KT. köp (TT. çok), turde – KT. Türdö (TT. türde), olarga – KT. alarga (TT. onlara), şunuñ için – KT. oşol için (TT. şunun için), ruu – KT. uruu (TT. soy), alipbe – KT. alippe (TT. alfabe) (1); eskertib – KT. eskertip (TT. hatırlatmak), ozgertilib – KT. özgörtülüp (TT. değiştirilip), vakıt – KT. ubakıt (TT. vakit), şonduktan – KT. oşonduktan (TT. onun için), bolmakçı – KT. bolmokçu (TT. olacak), ab açık – KT. ap açık (TT. açık bir şekilde), kılınkıça – KT. kılınğıça (TT. yapılanaya kadar), tekşerilib – KT. tekşerilip (TT. kontrol edilerek), toluqtanmakçı – KT. toluktalmakçı (TT. doldurulacak), sureti – KT. sürötü (TT. resmi), körsetilbedi – KT. körsötülbödü (TT. gösterilmedi), ol – al (TT. o), körnüb – KT. körünüp (TT. görülüp), halık – KT. Kalk (TT. halk), kemesiye – KT. Komissiya (TT. komisyon), ötüb – KT. ötüp (TT. geçip), mamaleket – KT. mamleket (TT. memleket), bolo galsa – KT. bolo kalsa (TT. olursa), tübünen – KT. tübünön (TT. dibinden, esasından) (2); eskertüv – KT. eskertüü (TT. uyarı), aşkıç – KT. açkıç (TT. anahtar), cardık – KT. carlık (TT. yarlık), kelmegen – KT. kelbegen (TT. gelmeyen), hatalıq – KT. katalık (TT. hatalıq), qalam – KT., TT. kalem, hızmatçı – KT. kızımatçı (TT. hizmetçi), ölçöb – KT., TT. Ölçöp (3).

ET-1: abıdan – KT. abdan (TT. çok), emçik – KT. emçek (TT. meme), deb – KT. dep (TT. diye), qurmattab – KT. urmattap (TT. hürmetle), albey – KT. albay (TT. almadan), coobker – KT. coopker (TT. sorumlu), hoquqtu – KT. ukuktu (TT. hukuku), quçoytub – KT. küçötüp (TT. güçlendirip), oqtabr – KT. oktyabr (TT. ekim), bahıt – KT. bakıt (TT. mutluluk), vasiyat – KT. osuyat (TT. vasiyet) (1); tüzüçüvü – KT. tüzüçüsü (TT. taahhüt), murungı – KT. murunku (TT. önceki), halkı – KT. kalkı (TT. halkı), baygambar – KT. paygambar (TT. peygamber), vaqtıda – KT. ubagında (TT. vakitte), moñgul – KT. mongol (TT. Moğol), Yenesey – KT. Ene-Say (TT. Yenisey), Şarqı Turqıstan – KT. Çıgış Türkstan (TT. Doğu Türkistan), Koqon qanı – KT., TT. Kokon hanı (2); bolgan – KT. bolgon (TT. olan), dekebr – KT. dekabr (TT. aralık) (3).

CÖ: tovençilik bilen – KT. tömönçülük menen (TT. hürmetle), yizib – KT. cazıp (TT. yazıp), ma'lum – KT. maalım (TT. belli), kılamız – KT. kılábız (TT. kılırız), sizlerniñ – KT. sizderdin (TT. sizlerin), bundan – KT. mindan (TT. bundan) (5); onıñ – KT. anım (TT. onun) (6); novetlik – KT. nöömöttük (TT. nöbetlik), neticesin – KT. natıycasız (TT. neticesini) (7); cadvel – KT. cadıbal (TT. cadıval) (8); ma'lumat – KT. maalımat (TT. bilgi), yaqşısı – KT. caqşısı (TT. iyi), yardım – KT. cardam (TT. yardım), köb

– KT. köp (TT. çok), dersge – KT. darska (TT. derse) (9); turulu – KT. turaluu (TT. hakkında) (10);

KK: kılamız – KT. kılábız (TT. kılırız), özlirmñ – KT. özdörünün (TT. kendilerinin), nomırlıq – KT. nomurduk (TT. numaralık) (3); Uluçat – KT., TT. Uлуу-Çat (4); mekteb – KT., TT. mektep, yemek-içmek – KT. tamak-aş (TT. yemek içecek şeyler) (5); deb – KT. dep (TT. diye), yazgan – KT. cazgan (TT. yazan), iken – KT. eken (TT. imiş), togrısıda – KT. tuurasında (TT. hakkında) (6); bilindürdük – KT., TT. bildirdik, şunuñga – KT. uşuga (TT. şuna), a'mal – KT. amal (TT. amel), kılıb – KT., TT. kılıp, tekşurub – KT. tekşerip (TT. kontrol edip), cevab – KT. coop (TT. cevap), digen – KT. degen (TT. diyen) (7); körüb – KT., TT. körüp, tuşenduq – KT. tüşündük (TT. anladık) (8); kaytarıb – KT. kaytarıp (TT. geri çevirip), ötömis – KT. ötöbüz (TT. geçeriz) (9); kılınuvatқан – KT. kılınıp catkan (TT. yapılmakta olan) (10); har – KT. ar (TT. her), özlırı – KT. özdörü (TT. kendileri) (11); taşlavatsaq – KT. taştap atsak (TT. bırakırsak), ularga – KT. alarga (TT. onlara), tesir – KT. taasir (TT. tesir) (13); kelmise – KT. kelbese (TT. gelmiyorsa), kirek – KT. kerek (TT. gerek) (14), hazırkı – KT. azırkı (TT. şimdiki), burun – KT. murun (TT. önceki) (16); hizmetçi – KT. kızmatçı (TT. hizmetçi), mudir – KT., TT. müdür, mu'allim – KT. mugalim (TT. öğretmen), bolub – KT. bolup (TT. olup) (17); ahval – KT. abal (TT. hal) (18); hese – KT., TT. ese (19); yurguzub – KT. cürgüzüp (TT. yürüzüp) (22); kembıgal – KT. kembagal (TT. fakir) (23); kuvvet – KT. kubat (TT. kuvvet) (24); halk – KT. kalk (TT. halk) (25); hürmet – KT. urmat (TT. hürmet) (26).

MA: şul – KT. uşul (TT. şu), suranış – KT. suranıç (TT. rica etmek) (3); karşılık – KT. karıştuu (TT. aitlik) (7); avaldar – KT. abaldar (TT. haller) (8); buruntan – KT. muruntan (TT. önceden), salamatdıgım – KT. salamattıgım (TT. sağlığıım) (10); ruqsat – KT. uruksat (TT. ruhsat) (13).

ÖA: beramız – KT. berebiz (TT. veririz) (2); qaralıb – KT. karalıp (TT. bakılıp), tömen – KT. tömön (TT. aşağı), bütadır – KT. bütör (TT. bitecektir) (3); dib – KT. dep (TT. diye), ilik – KT. elüü (TT. elli), halıq – KT. kalk (TT. halk), şurendı – KT. surandı (TT. yalvardı) (4); kalğanları – KT. kalgandarı (TT. kalanları) (5); hükümet – KT. ökümöt (TT. hükümet), çare – KT. çara (TT. çare), körülgen idi – KT. körülgön ele (TT. görülmüştü) (6); hazır – KT. azır (TT. şimdi) (8); şuning(ñ) – KT. uşunun (TT. şunun), bizlirning(ñ) – KT. bizdin (TT. bizim) (9); körüf – KT. körüp (TT. görüp) (10).

B. Yabancı kelimelerin yazılışı:

Yabancı kelimeler 1920'den sonra Kırgızca metinlerde bazıları değişikliğe uğramış, bazıları da her hangi bir değişikliğe uğramamıştır. Bu tür kelimeleri hangi dilden alındıysa, o dildeki yazılış şekli ile beraber gösterilmiştir: معارف (ar. معرف ma'rif, İA. 1), هم (far. هم hem, İA. 1;), لغات (ar. لغات lugat, İA. 1), شيوا (far. شیوه şive, İA. 1), هه چ (far. هیچ hiç, İA. 1), هم (far. هم hem, ET-1: 2), اجز (ar. اجز a'ciz, ÖA. 5), ولايت (ar. ولايت vilayet, KK. 2; ÖA. 1), نه مواليري (ar. نه مواليري emval, KK. 20), مكتب (ar. مكتب mekteb, KK. 5), عريضة (ar. عريضة 'arize, ÖA. 2), اقتصاد (ar. اقتصاد iktisad, KK. 15), دين (ar. دين din, ET. 1), خصوص (ar. خصوص huşuş, ÖA. 2), معلوم (ar. ma'lum, CÖ. 5; CÖ. 5), حكومت (ar. hükümet, ÖA. 6), حقوق (ar. حقوق hoquq, ET-1: 2), خلق (far. خلق halk, KK. 25), تاقيا (ar. تاقيا taqiya, İA. 32), زمان (ar. زمان zaman, ET-1: 3), فاتيوا (ar. فتوى fatıva, ET. 1), وصيت (ar. وصيت vaşiyat, ET-1: 2), اژال (arapça hal (abal) kelimesinin çoğul şekli "ahval" kelimesinden alınmıştır. ar. احوال, MA. 8), نفر (ar. نفر nafar, KK. 11), قاييده (ar. قاعده kayide, KK. 11), رائس (ar. رئيس rais, ÖA. 10), ساقلنگ (far. ساقلنگ saqılıg, MA. 11), معاون (ar. معاون mu'avin, ÖA. 13), نازار (ar. نازار nazar, ÖA. 10), ئيدارا (ar. إدارة idara, CÖ. 1), مراجه ت (ar. مراجعات murac'at, KK. 1), ناهييه (çin. Nahiye, bölgeye ait, KK. 4), شه نجى (çin. şenci – bölge derecesi, KK. 4), موافيق (ar. موافق muvafık, KK. 14), هم همه (far. همه hamma, hepsi KK. 14), به ك (far. بك bek, pek, KK. 15), معلم (ar. mu'allim, KK. 17), بيله ن (çag. bağ. Bilen, ile (ÖA. 3), كمال احترام (ar. kamal ihtiram, eksiksiz hürmet, ÖA. 10), كاتيب (ar. كاتب katib, ÖA. 14).

Grammer Özellikleri

XVII. yüzyıldan sonraki Kırgızca dediğimiz metinler Çağatayca'dan ne kadar farklılık arz etse de, bir taraftan tam olarak ayrılamamış, diğer taraftan Kırgızca'nın o zamanki yerli ağız dili özellikleri karışık bir şekilde metinlerde yer almıştır.

Geniş zaman: bil+di+r+ür (OS. 4:10) > KT. bil+di+r+er (TT. bil+di+r+ir), bil+ür (OS. 5:22) > KT. bil+er (TT. bil+ir), bol+ur+sız (OS. 7:41) > KT. bol+or+suz (TT. ol+ur+suz), kör+ær (MK. 7:47) > KT. kör+ör (TT. gör+ür), tirkil+ir (MK. 6:46) > KT. tiril+er (TT. diril+ir), tirbil+ir (MK. 7:49) > KT. terbel+er (TT. titre+r), oñgıl+ır (MK. 7:51) > KT. oñol+or (TT. düzel+ir), ber+er (MK. 7:52) > KT. ber+er (TT. ver-ir).

Zamir: uşbu (OS. 5:24) > KT. uşul (TT. şu).

Bağlaç ve edat olarak kullanılan "ile": minen (MN. 13b) > KT. menen (TT. ile), dagın (MN. 11a) > KT. dahi (TT. dahi), hem (MN. 15b) >

KT. dağı (TT. hem), u (MN. 4b/16) > KT. dağı (TT. dahi). “ile” bağlacının Çağataycadaki “birle” şekli de kullanılmıştır: Rızkı birle nasibini (MK. 11:133) > KT. Irıskı menen nasibini (TT. rızık ile nasibini), edeb birlen (OS. 3:7) > KT. adep menen (TT. edep ile), dürbü birlen (OS. 5:21) > KT. dürbü menen (TT. dürbün ile), bilen (CÖ. 5; KK. 3).

Yönelme hali: taraf+ge (MN. 20a) > KT. tarap+ka (TT. taraf+a), caylov+ga (MN. 3b) > KT. cayloo+go (TT. yayla+ya). kal+gan+lar+ı+ga (ÖA. 5) > KT. kal+gan+dar+ı+ga (TT. kal+an+lar+ı+na), mekteb+i+ge (KK. 5) > KT. mekteb+i+ne (mektab+ı+na), mazmun+ı+ge (KK. 8) > KT. mazmun+u+na (TT. muhteva+sı+na), ber+iş+ge (CÖ. 9) > KT. ber+iş+ke (TT. ver+me+ye).

I.şahsın çoğul şeklinin “-bız” eki “-mız” şeklinde kullanılmıştır: ümitkar+ı+mız (MK. 4:4) > KT. ümütkör+ü+büz (TT. ümüt ettiğimiz), baş+ı+mız+ga (OS. 6:36) > KT. baş+ı+bız+ga (TT. baş+ı+mız+a), ber+a+mız (ÖA. 2) > KT. ber+e+biz (TT. veririz), kıl+a+mız (KK. 3) > KT. kıl+a+bız (TT. kılırız), öt+ö+miz (KK. 9) > KT. öt+ö+büz (TT. geçeriz), ber+a+mız (ÖA. 2) > KT. ber+e+biz (TT. veririz), kıl+a+miz (CÖ. 5) kıl+a+bız (TT. kılırız).

I.şahsın görülen geçmiş zamanı: al+du+m (OS. 3:6) > KT., TT. al+dı+m, yaz+du+m (OS. 5:25) > KT. caz+dı+m (TT. yazdım)

Bulunma hali: kün+ler+de (OS. 7:42) > KT. kün+dör+dö (TT. gün+ler+de). ubakıt+da (MA. 4) > KT. ubakıt+ta (TT. vakit+de), üy+ü+m+de (MA. 6) > KT. üy+ü+m+dö (TT. ev+i+m+de).

İsim: tav (OS. 5:21) > KT. too (TT. dağ), qarav (OS. 7:40) > KT. koroo (TT. ağıl).

İsimden isim yapma eki: sanā+gir (MN. 22b/7) > KT. sanaa+ger (TT. dertlenen), hızman+gir (MN. 24a) > KT. kızman+ker (TT. hizmet eden).

İyelik halinin ince ünsüzlerden sonra geldiği “-nıñ” ve “-nin” şekli de vardır: ay+ı+nıñ (CÖ. 4) > KT., TT. ay+ı+nın, omı+ñ (CÖ. 9) > KT. anı+n (TT. onun), okuu+çı+lar+nıñ (KK. 5) > KT. okuu+çu+lar+dın (TT. öğrencilerin), öz+lir+nıñ (KK. 3) > KT. öz+dörü+nün (TT. kendilerinin), öz+ü+nın (ÖA. 7) > KT. öz+ü+nün (TT. kendinin), hükümet+din (ÖA. 6) > KT. ökümöt+tün (TT. hükümetin), şu+ning(ñ) (ÖA. 9) > KT. uşu+nun (TT. şunun), rashod+lır+nın (KK. 5) > KT. rashod+dor+u+nun (TT. harcamalarının), alippe+nıñ (İA. 2) > KT. alippe+nin (TT. alfabenin).

Sıra sayı sıfatları: törtünçi (OS. 5:26) > KT. törtünçü (TT. dördüncü), üçünçi (OS. 5:27) > KT. üçünçü (TT. üçüncü).

Çoğul ekinin sadece “-lar” şekli kullanılmıştır: algarları (ÖA. 5) > KT. kal+gan+dar+1 (TT. kal+an+lar+1).

“-luu” eki ile türemiş sıfatlar: boto+luv (MN. 46-b.) > KT. boto+luu (TT. botolu), boy+luv (MN. 3b) > KT. boy+luu (TT. boylu), umar+luv (MN. 30a) > KT. kumar+luu (TT. kumarlı), saya+luv (MN. 33a) > KT. saya+luu (TT. sayalı), muñ+duv (MN. 12b) > KT. muñ+duu (TT. tasalı), sın+duv (MN. 13b) > KT. sın+duu (TT. görkemli), magız+duv (MN. 9a) > KT. mañız+duu (TT. anlamlı), an+duv (MN. 21b) > KT. kan+duu (TT. kanlı), ak+tuv (MN. 13b) > KT. kat+tuu (TT. katı, sert), nar+tuv (MN. 20a) > KT. nark+tuu (TT. adetli), kuş+ti (MK. 5:22) > KT. küç+tüü (TT. güçlü), uyru+lı (MK. 6:40) > KT. kuyruk+tuu, (TT. kuyuklu), tür+li (MK. 6:44; OS. 4:18) > KT. tür+düü (TT. türlü).

Ünlü ünsüz uyumu korunmamıştır (singormanizm): uyum+1 (ET-1: 2) > KT. uyum+u (TT. kurumu), nomır+lı (KK. 3) > KT. nomur+duk (TT. numaralı).

Soru eki: bil+ür+mü+siz (OS. 4:11) > KT. bil+e+siz+bi (TT. bilir misiniz).

-(Dp Zarf -fiil eki: al+ıb (ET. 1.; CÖ. 6) > KT., TT. al+ıp; bol+ub (MA. 11; ÖA. 5) > KT. bol+up (TT. olup), tuul+ub (ET. 1) > KT. tuul+up (TT. doğurup), kör+ül+üb (ÖA. 4) > KT. kör+ül+üp (TT. görülüp), kül+ümsürö+b (ET-1: 3) > KT. kül+ümsürö+p (TT. gülümseyip), yur+guz+ub (KK. 21) > KT. cür+güz+üp (TT. yürütüb), tart+ıb (ET-1: 3) > KT. tart+ıp (TT. disipilin).

-GAn Sıfat-fiil eki: öt+gen (OS. 4:11) > KT. öt+kön (TT. geçen), bol+ub+dı (OS. 4:13) > KT. bol+gon ele (TT. olmuştu).

Çıkma hali: üy+ü+ñ+den (OS. 7:44) > KT. üy+ü+nön (TT. evinden), cennet+den (MN. 15b) > KT., TT. cennet+ten, at+1+dın (MN. 12b) > KT. at+1+nan (TT. atıdan), içi+dın (MN. 15b) > KT. içi+nen (TT. içiden), cir+dın (MN. 3a/18) > KT. cer+den (TT. yerden), bulbuluñ+nan (MN. 12b) > KT. bulbulu+nan (TT. bulbulundan), Nayman+nan (MN. 8b/008) > KT., TT. Nayman+dan, caş+1+tı+dan (MN. 4b) > KT. caş+tık+tan (TT. gençlikten), barı+dın (MK. 8:68) > KT. baarı+nan (TT. hepsinden).

Fiilden isim yapma eki: ıl+guçı (OS. 5:24) > KT. kıl+gıç (TT. kılıcı).

Fiilin olumsuz şekli: kör+me+se+ñiz (OS. 3:8) > KT. kör+bö+sö+ñüz (TT. görmüyorsanız), ıl+al+ma+zak (OS. 6:34;) > KT. kıl+al+ba+sak (TT. yapamazsak), bil+al+ma+zak (OS. 6:35) > KT. bil+al+ba+sak (TT. bilemiyorsanız).

III.şahıs fiilin emir kipi: bil+sün (OS. 3:6) > KT., TT. bil+sin)

Sonuç

XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başlarında Çağatay yazı dilinin son dönemindeki özellikleri taşıyan iki farklı coğrafyadaki Arap alfabesindeki Kırgız yazı dili için bazı ilmi ip uçları verilmeye çalışıldı.

Rus bilim adamı E. Tenişev, bazı bilim adamlarının hâlâ, 1916 Ekim Devrimine kadarki dönem olarak bilinen Milli Döneme dek, Kırgızların ne edebi dili, ne de yazısı olmuştur, düşüncesine sahip olduğunu üzülen dile getirir [3, 2]. Fakat son zamanlarda yeni bilimsel çalışmaların ışığında görüyoruz ki, Kırgızlar 1930'lara kadar Çağatayca karışımındaki Arap alfabesindeki Kırgız yazı dilini kullanmaya devam etmişler. 1930'dan sonra hem alfabe değiştirilmiş, hem de imla, gramer üzerinden sistematik çalışmalar yapılmaya başlamıştır.

Çin'deki Kırgızların Çağatay yazısını esas alan Kırgız yazısına da, aynı şekilde 1930'dan sonra değişiklikler yapmaya başlamışlardır. 1932-1933'lerde Kırgızistan'dan Çin'deki Kırgızların yoğun olarak yaşadığı Eski Uluuçat bölgesine göç öden Kırgızların arasında okuma yazmayı bilen o dönemin aydın sayılan Moldo Ormon ismindeki hocanın da olduğunu Çin'deki Kırgız bilim adamları kendi kitaplarında bahsetmişlerdir [13, 17]. Moldo Ormon hoca küçük yaşlarında Tatar asıllı molla hocalardan tahsil görmüştür. Kazan şehrinde yayınlanan ders kitaplarını Tatarca'dan Kırgızca'ya tercüme etmiş, Kırgızlar yeaşadığı köylerde okul açmış, özellikle gençlere Arap alfabesindeki Kırgızca yazıyı öğretmeye çalışmıştır. Elbette bu ders kitaplarının arasında 1924'de İşenalı Arabayev tarafından hazırlanan Arap alfabesindeki 27 harfli Kırgızca Alfabe Ders Kitabının da olduğunu özellikle vurgulamak lazım [11].

1934'ten başlayıp bir çok dağlık bölgelerde yeni açılan Kırgız okullarında işte o yazı öğretilmiştir. Fakat maalesef Kırgızca ders kitapları yayınlanmadığından, okullardaki derslerde, Uygurca, Kazakça ders kitaplarından sözel olarak çevrilerek yararlanılmış, Kırgızca eğitim-öğretim bu şekilde sağlanmıştır. 1938'de Kaşkar'da Bölge Eğitim Başkanlığının ilk toplantısında Kırgızca ders kitaplarını hazırlamak gündeme gelmiştir. Bu toplantıda Kaşkar Eğitim Başkanı Sabit İbirayım'ın başkanlığında Turgan Kocombayev, Abdıkadir Toktorov, Emin Satıbay, Kamal Akmat, Isak Apendi vs. olmak üzere komisyon kurulmuştur. İlk olarak Abdıkadir Toktorov ilkokul 1-4. sınıf öğrencileri için "Alfabe" ve "Kırgız Dilinin Kolay Ders Kitabı"nı hazırlamıştır. Elbette bu çalışmaların hepsi Kırgız yazısını okullarda öğretmeye teşebbüsten öteye gidilememiştir. Bahsedilen

ilk çalışmalar Kırgız yazısını Çağatay yazı dilinden tam olarak ayırmış değildir. O zamanlar hazırlanan ders kitapları Kaşkar Eğitim Başkanlığının kontrolünden geçtikten sonra Kaşkar'daki "Güney Tiyanşan" gazetesinin yağ matbaasından, taş matbaasından basılmış ve Kırgızların ilkokullarına dağıtılmıştır. Fakat maalesef Çin'deki Kırgızların bahsedilen ilk ders kitapları "Kültür Devrimi" (1960-1979) sürecinde tamamı ateşe atılmış ve yok edilmiştir. Bugünlerde bunların bir tane bile örneği kalmamıştır. Bu ders kitapları hakkında Doge (Moğol), Vang Cınmın (Çin Bilim adamı), Toktosun (Kırgız Bilim adamı), Üseyin Hacı, Colbors Almas, Ayıp Abdılta (Çin'deki Aktoo Bölgesindeki Kırgız Bilim adamları), Kurman (Çin'deki Karacül Bölgesindeki Kırgız Bilim adamı) vb. bir çok bilim adamları bu ders kitaplarını gördüklerini ve kullandıklarını, fakat yakılarak yok edildiğini söylemişlerdir.

Çin'deki Kırgızlar "Kültür Devrimi"nde (1959-1979) yaklaşık 20 sene kendi yazı dilinden mahrum edilmiştir. Bu arada Kırgızlar Uygurca, Kazakça eğitim görmüşler ve bazı Kırgız yazarlar, şairler eserlerini Uygurca, Kazakça yazmaya çalışmışlardır. Ancak 1980'den sonra Kırgız yazı dili tekrar kullanılmaya başlanmış ve bir çok gelişmeler meydana gelmiştir.

Kırgızistan'daki Kırgızlar 1928'de Latin Alfabesine geçtikten sonra bir daha Arap alfabesini hiç kullanmamışlardır. Ancak Çin'deki Kırgızlar bugüne kadar Arap alfabesindeki Kırgız yazısını kullanmaya devam etmektedirler.

Kısaltmalar:

CÖ. – Ceke Ötünüç El Yazısı
çin. – Çince
çağ. – çağatayca
ET. – Erkin Too Gazetesi
far. – Farsça
İA. – İşenali Arabayev Alfabe Kitabı
ÖA. – Ötünüç Arız El Yazısı
KD. – Kırgız Dili
TD. – Türk Dili

v.b. – ve başka
yy. – yüzyılları
ar. – arapça
KK. – Kayrılıu Kat El Yazısı
MN. – Moldo Niyaz El Yazısı
MA. – Mektebe Arız El Yazısı
MK. – Moldo Kılıç El Yazısı
OS. – Osmonalı Sıdıkov El Yazısı

Kaynaklar

1. Ercilasun A. B. *Türk Dili Tarihi*. – İstanbul, 2004.
2. Ekman C. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Hazırlayan: Osman Sertkaya). – Ankara, 1996, S. 79-108.
3. Tenişev E. *Drevne-Kırgızskiy Yazık (Eski Kırgız Dili)*. Bişkek, 1997, S. 38.

4. Aziz Niyallo. *Po Gornim Tropam: Pamirskie Puteviye Zametki (Dağdaki iz: Pamir Seyahatinden Notlar)*. Moskova-Taşkent, 1933, S. 5.
5. Şükürov C. *İz İstorii Kirgizskogo Yazıka (Kirgiz Dilinin Tarihinden)* // KirgFAN SSSR. Trudı İnstitutu Yazıka, Literaturı i İstorii (Dil, Edebiyat ve Tarih İş Enstitüsü), III. sayı. Frunze, 1952, S. 69-72.
6. Yunusalıyev B. M. *Otracenie Dialektnih Osobennostey v Sanatah Moldo Niyaza* (Molla Niyazın eserindeki ağız özelliklerinin yansıması // Tyurkologičeskie İsledovaniya: Sbornik Statey).
7. Karasayev K. H. *Kirgiz Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü (Kirgiz Dilinin İmla Sözlüğü)*. Frunze, 1966, S. 73-79.
8. Osmonov Ö., Asankanov A., *Kirgizistan Tarihi*, Bişkek, 2003, S. 549.
9. Mambetakun M. *Kirgiz Edebiyat Tarihi*. 2.cild. Şincan Halk Yayınevi. Ürümçü. 1996, S. 26.
10. Samoyloviç A. N. *K İstorii Literaturnogo Sredneaziatskogo Turetskogo Yazıka (Orta Asya'daki Türk Edebi Dilinin Tarihine Baktığımızda)*. Kitapta: Mir-Ali-Şir. Leningrad, 1928; K. K. Yudahin. *Materialı k Voprosu o Zvukovom Sostave Çağatayskogo Yazıka (Çağatay Dilinin Ses Birikimleri ile İlgili Konulara Malzemeler)*. Kitapta: Kultura i Pismennost Vostoka (Düğü Kültürü ve Yazıları) 4. Baku, 1929.
11. Eşenalı Arabay oğlu. *Kirgiz Alfabeti*. Taşkent. 1924. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 28550
12. “Erkin Too” (Hür Dağ) Gazetesi. Cuma, 5 Kasım, 1924. İlk Sayısı. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 1924.
13. Abdıkadir Toktorov. *Yazuubuzdun cakıncı zaman tarihin eseteğenibizde (Yazımızın yakın tarihine göz attığımızda)*. Dil ve Tercüme Dergisi. 1990, 2. sayı. S. 17.
14. Toktorov A. *Жазуубуздуң жакынкы заман тарыхын эстегибизде*. Тил жана котормо журналы. (A. Toktorov. Yazımızın yakın tarihine göz attığımızda. Dil ve Tercüme Dergisi). 1990, 2. sayı. S.17.
15. Юдахин К. К. *Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка*. В кн.: Культура и письменность Востока, кн. 4. (K. K. Yudahin. Çağatay Dilinin Ses Birikimleri ile İlgili Konulara Malzemeler). Kitapta: Düğü Kültürü ve Yazıları. 4.c. Baku, 1929.

Arşiv Materyalleri:

Ceke Ötünüç Kat (Şahsi Müracat Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 05

Kayrılı Kat (Müracat Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 06

Mektepke Arız (Okula Dilekçe). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 07

Ökmötkö Kat (Hükümete Mektup). Çin Halk Cumhuriyeti, Şincan Uygur Özerk Bölgesi, Dil ve Yazı Komisyonu Arşivi. Kayıt Numarası № 08

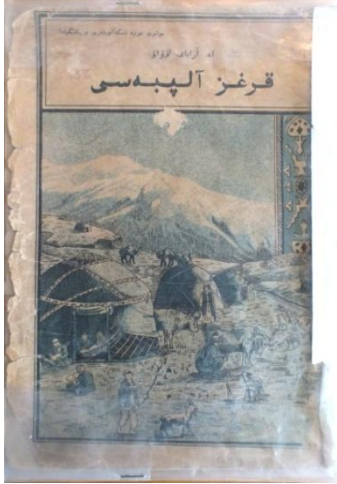
Eşenalı Arabay oğlu. Kirgiz Alfabeti. Taşkent. 1924. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 28550

“Erkin Too” (Hür Dağ) Gazetesi. Cuma, 5 Kasım, 1924. İlk Sayısı. Kirgiz Cumhuriyeti Alıkul Osmonov Milli Kütüphanesi. Nadir Bulunan Kitaplar Bölümü. Kayıt Numarası № 1924.

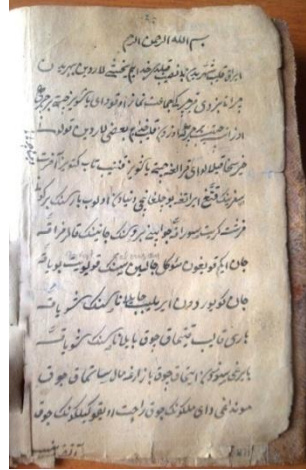
S. İdirisov, Çağatay Dilinin Etkisindeki Kırgız Dili

Ekler:

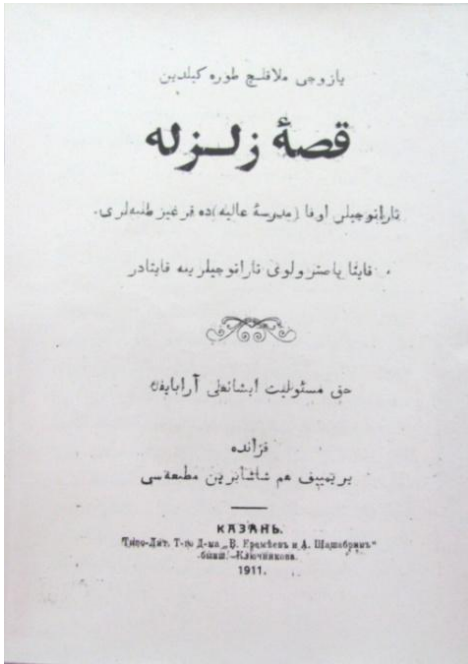
Ek – 1: Alfabe Ders Kitabı

Ek – 2: Moldo Niyaz Eseri

Ek – 3: Moldo Kılıç Eseri

Ek – 3: Kayrılı Kat (Müracat Mektubu)

